

UDK: 4(21)

Mumin HOSHIMXONOV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, falsafa fanlari doktori
E-mail: ziyadullag@bk.ru

Professor, falsafa fanlari doktori, DSc B.To'rayev taqrizi asosida

HUMANISTIC IDEAS IN THE MYSTICAL WORLDVIEW OF ALISHER NAVOI

Annotation

This scientific article analyzes the philosophical and mystical worldview of the Sufi poet Alisher Navoi about the state and ideal society, the idea of a just king, and his views on rebuilding society based on high moral principles.

Key words: Alexander, Gog and Magog, nafs, rabat, caravanserai, Jami, Sayyid Hasan, Kashifi, articles, Allah, just.

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В МИСТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация

В данной научной статье анализируется философско-мистическое мировоззрение поэта-суфия Алишера Навои о государстве и идеальном обществе, идея справедливого царя, его взгляды на переустройство общества на основе высоких нравственных принципов.

Ключевые слова: Александр, Гог и Магог, эго, отношения, караван-сарай, Джами, Сайид Хасан, Кашифи, статьи, Аллах, справедливость.

ALISHER NAVOIY TASAVVUFIIY DUNYOQARASHIDA GUMANIZM G'OYALARI

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada mutasavvif shoir Alisher Navoiyning davlat va ideal jamiyat haqidagi falsafiy – tasavvufiy dunyoqarashi, odil podsho g'oyasi, jamiyatni yuksak axloq qoidalar asosida qaytadan tuzish haqidagi qarashlari tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Iskandar, ya'juj-ma'juj, nafs, rabot, karvonsaroy, Jomiy, Sayyid Hasan, Koshifiy, maqolat, Alloh, odil.

Kirish. Amir Temur va temuriylar davri (1370—1505) siyosiy-huquqiy qarashlarini tahlil etishda buyuk faylasuf shoir Alisher Navoiy merosi alohida ahamiyatga ega.

Alisher Navoiy siyosiy qarashlarining shakllanishi va rivojlanishini nisbiy ravishda ikki davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Birinchi davr — uning yoshlik yillaridan to 1476 yilda Husayn Boyqaro hokimiyatidagi vazirlik mansabidan iste'fo etib ketishigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga olsa, ikkinchi davr esa 1476 yildan boshlab, umrining so'nggi kunlarigacha bo'lgan vaqtni qamrab oladi.

Birinchi davrda Alisher Navoiy mamlakatda hokimiyat tepasiga adolatli podsho kelishiga, baxtli jamiyatga erishish mumkinligiga ishonadi hamda uni amalga oshirish uchun kurashadi. Navoiyshunos olimlarning yozishicha, „Navoiy davlat ishida turganida ham bir nafas bo'lsa-da, xalqni esdan chiqarmadi. U davlatni xalq manfaatlarini ko'zlovchi, xalq orzularini amalga oshiruvchi vositaga aylantirishga, davlat arboblari xalq xizmatchilariga aylantirishga tirishdi va bu ishda uning o'zi namuna bo'ldi. U davlat ishlarini intizomga solishga, hukumat idoralarini, saroyini yaramaslardan, xalq hisobiga zarbof to'n kiyuvchi, ayshu ishrat qiluvchi ifloslardan, amalparastlardan, fitnachilardan tozalash, ularni fosh etish, qamchilash uchun qo'lidan kelganicha harakat qildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Navoiy idealidagi Iskandar obod o'lkalarni, madaniyatli shaharlarni vayron qiluvchi ya'juj-ma'juj degan maxluqlar yo'lga devor solib, jabr ko'rgan xalqni ular zulmidan xalos qiladi. Ya'juj-ma'juj birinchi marta Tavrotda tilga olingan (Gog-Magog). Qur'oni karimning „Kahf“ surasida (83-98- oyatlar) ham bu haqda xabar berilgan. Qur'onda keltirilishicha, Iskandar Zulqarnayn kun chiqarga qarab qilgan yurishlarida ya'juj-ma'juj zulmidan azob chekkan xalqni uchratadi. Ular: „Senga boj to'laymiz, bizni shu balodan qutqar“, — deb so'raydi. Iskandar ularga

qarab: „Parvardigorim bergan qudratga tayanib, sizlar bilan ya'juj-ma'juj orasida bir mahkam devor qurayin“ (18, 95), deb bu ishni amalga oshiradi. Aslida esa Navoiy nazarida ya'juj-ma'juj to'yimas va tiyilmas nafs ramzi edi.

Navoiy podshohsiz raiyat va davlatsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas, deb biladi. Jamiyat bo'lishi uchun davlat bo'lishi zarur. Chunki manfaat kishilarni bir-biridan ajratadi va ayni paytda birlashtiradi. Bu — jamiyat qonuni. Shu qonunni nazorat qilish — odil podshoning vazifasi. Podsho va lashkar, podsho va boshqaruv tizimi xalqning osoyishta hayot kechirishiga kafal, deydi Navoiy. Odamlar bilim va amaliy faoliyat, zehnu zakovatda bir emas, deydi u. Birov aqlli, birov o'ta aqlli, kimningdir aqli kam, birov esa johil. Chunki har bir kishida Allohning bir sifati aks etadi, sifatlar esa turlicha, „ikki sifat birday“ emas. Shunday bo'lgach, axloq nuqtai nazaridan ham odamlarni teng bir holga keltirib bo'lmaydi. Demak, ularning mol-mulki teng bo'lishi amrimahol.

Tadqiqot metodologiyasi. Navoiyning ilm-ma'rifat yo'lida yoshligidan juda, qattiq jahd qilganligi, xalq el-yurt osoyishtaligi yo'lida Husayn Boyqaro davlatini mustahkamlash, «Haq va adolat» uchun ham qalam, ham qilich bilan, «o'tga va suvga kirib» xizmat qilganligi, to'plagan mol-mulkidan el-yurtga osh berib, ko'priklar, karvonsaroylar, rabotlar, maqbaralar, bog' — xiyobonlar qurdirganligi, oila qurmay, toq o'tgani, umri intihosida — o'limidan oldin butun mol-mulki, boyliklarini xizmatchilariga bo'lib berib, qullarini ozod qilib yuborganligi oddiy musulmonchilik farzi bo'lmay, hazratning jihad qilganligi, javonmardlik ko'rsatganligi, asl «ahli futuvvat»dan bo'lganligini ko'rsatadi. Yuqorida keltirilgan, tahlil qilingan dalil-mulohazalar Navoiyning butun hayoti va e'tiqodi malomatiya maslagi talablariga zimdan rioya qilingan holda kechganligini tasdiqlaydi. Uning piri Jomiy ham zimdan, qisman bo'lsa-da, ana shunday mavqeda turgan.

Navoiyning Sayyid Hasan hayotida yozgan asarlari tadqiqotchilarimiz e'tiboridan chetda qolgan emas. Akademik V.Abdullaev, V.Zohidov, A. Hayitmetov, B.Valixojayev, S.G'anieva, N.Mallaev va boshqa olimlarning ishlarida bu asarlar tilga olinadi. Ammo, shuni qayd etish kerakki, mavjud tadqiqotlarda mazkur asarlarga, asosan, Navoiy tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy va estetik qarashlarini yoritish maqsadida murojaat qilingan. Navoiy uchun esa Sayyid Hasan — insoni komil timsoli, "Holoti Sayyid Hasan Ardasher"da u ana shunday inson siymosini yaratgan. Navoiy "Xamsa"si dostonlarida yaratilgan ijobiy-ibratli timsollar bilan Sayyid Hasan orasida o'xshashlik ko'p, agar "Xamsa" obrazlari badiiy orzu-mushohada asosida vujudga kelgan tahayyuliy-romantik tiplar bo'lsa, Sayyid Hasan muayyan tarixiy shaxs, ya'ni ulug' shoir o'zining hayolotidagi ideal insonning xususiyatlarini o'z zamondoshida ko'ra olgan, deyish mumkin.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonidagi Iskandar timsolini yaratishda, birinchidan, o'zigacha u haqdagi nasriy va nazmiy asarlarni, xalq og'zaki ijodini, turli rivoyat, afsonalar va soso niylar sulolasi davridan boshlab to o'zigacha Iskandar to'g'risidagi dostonlarni o'rganib chiqqan.

Ikkinchidan, Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonini va Iskandar timsolini yaratishda Uyg'onish davrining so'nggi bosqichi bo'lmish temuriylar davrining o'ziga xos xususiyatlari, talab va ehtiyojlari, istaklarini nazarda tutgan bo'lishi kerak. Muallif XIV-XV asrlarda inson va uning fazilatlariga, unga bo'lgan e'tibor kuchli ekanligini, u - oliy qadriyat, butun mavjudotlarning sarvari va gultoji ekanligini hisobga olgan. Shuning uchun "Saddi Iskandariy" asari boshqa dostonlardan insonga bo'lgan munosabat kuchliligi, insonparvarlik, odamiylik g'oyalari va umuminsoniy qadriyatlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Jomiy, Navoiy, Koshifiy va boshqalar o'z zamonidagi mavjud jamiyatga tanqidiy qaradilar, davlat boshqaruvi usuliga, uning tamoyillariga nisbatan o'z noroziliklarini bildirdilar. Mutafakkirlar mukammal jamiyat, fozil davlat, ma'rifatli va dono shoh to'g'risidagi utopik g'oyalarni yaratib, uni o'zlari yashagan tuzumga muqoyasa qildilar. Ularning utopik g'oyalari ijtimoiy illatlar, jamiyatdagi yaramas hatti-harakatlar va axloqsizliklarning turli ko'rinishlariga qarshi kurashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ulug' gumanistlarning utopik g'oyalari oddiy xalqqa yaqinligi va tushunarligi bilan ajratib turar, kelajakdagi baxtli jamiyat to'g'risidagi ezgu niyatlarni aks ettirar va ularning gumanistik talablariga javob berar edi.

"Hayrat ul-abror" dostonida uch hayratdan so'ng yigirma maqolat keladi. Bu maqolatlarda Navoiy adolatli jamiyat, adolatli sulton, odil podshoh orzusi, zolim podshohlar mazammati (tanqidi), hokimiyat va xalq ijtimoiy tenglik va tengsizlik, adolat va adolatsizlik hakida. Doston boblaridan birida imom Faxr Roziy bilan Xorazmshoh Alouddin Muhammad uchrashuvi tasvirlanadi. Ruhoniy olim va Xorazmshoh hammomda uchrashib qoladilar. Xorazmshoh imomdan qiyomat hakida so'raydi. Imom unga "Qiyomatda shohlar va gadolar xuddi hammomdagi kabi Alloh huzurida teng bo'ladilar. Lekin u vaqtda zolim podshohning boshi egik, hijolatda, zulm ko'rgan - mazlumning yuzi yorug', qaddi tikdir. Qiyomatda podshoh kambag'al, bechora, mazlum oldida gunohkor bo'lib, jazosini kutib turadi. Bechora, mazlum esa, jannatga kiradi, deydi. Navoiy shu manzara orqali o'z zamonidagi va kelajakdagi barcha podshohlarni ogohlantiradi, raiyatga, xalqqa zulm qilmaslikka chaqiradi.

Tahlil va natijalar. Buyuk mutafakkir butun umri davomida xalq g'amini yedi, g'arib, beva-bechora va musofirlar uning noz-ne'matidan bahramand bo'ldilar. Navoiy xo'rlangan, och-yalang'och kishilarni qo'llab-quvvatlash, og'ir damlarda, insonlarning boshiga kulfat tushganda yordam

berishni haqiqiy saxiylik deb bildi, saxiylikni boylikka, hirs qo'yishga, xasis va ochko'zlikka qarshi qo'ydi.

Mutafakkir Alisher Navoiyning adabiy va ijtimoiy-falsafiy qarashlari, dono fikrlari, ibratomuz so'zlari, pand-nasihatlari va o'gitlari hozir ham o'z tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Zeroki, ular insonparvarlik va ma'naviy-xalqiy fikrlarga boy bo'lib, barkamol va sog'lom avlodni tarbiyalashda, ular ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda, milliy istiqloq goyasining ildizlarini to'g'ri tushinishda, aqidaparastlik va terroristik xurujlarga qarshi kurashda yordam beradi.

Nizomiyniing xayoliy jamiyat haqidagi g'oyalari butun o'rta asr uchun xalqchil va ilg'or bir hol bo'lib, bu g'oyalarni xususan Navoiyning ulug' zamondoshi Abdurahmon Jomiy o'zining «Xiradnomai Iskandariy» dostonida yanada rivojlantirdi. Bu bilan XV asr Xuroson va Movarounnahr adabiyoti uchun ham Nizomiy g'oyalarining muhim ekanini ochiq-ravshan ta'kidladi. Ye. E. Bertels Jomiy bu asarida «Nizomiy utopiyasining asosiy belgilarini saqlashdan qo'rqmadi», — deb yozganida to'la haq edi.

Alisher Navoiy ijodini hozirgi kunda keng adabiy, ilmiy, falsafiy yo'nalishda o'rganayotgan ekanimiz, Navoiyning hayoliy jamiyat to'g'risidagi fikrlariga uning qanday munosabatda bo'lganini aniqlash ham muhim masaladir.

Navoiy mamlakatni shohsiz boshqarish g'oyasiga juda yaqin kelgan vaqtlari ham bo'lgan. Masalan, «Farhod va Shirin» dostonida u Mehinbonuni podshoh deb emas, oddiy hukmron deb ataydi. U oddiy hukmron bo'lsa ham, mamlakatni aql va adolat bilan boshqargani uchun «zarrinkamarlar» uning xizmatida:

Ki bu kishvardakim, rashki jinondur,

Bukun ismat panohi hukmrondur...

Belin garchi kamar topmay kamohi,

Vale zarrin kamarlardur sipohi.

Bu o'rinda Mehinbonu boshqarayotgan mamlakatning ko'rinishi jannatning rashkini keltiradigan darajada obodligi, boyligi, bizningcha, u yerda hukmron ideal tartib-qoidalaridan, xalqqa podshohlik zulmining bartaraf etilganidan, deb tushunmoq kerak.

Mamlakatni tenglik qoidasi asosida shohsiz, adolat bilan boshqarish Nizomiy xayoliy orzusining eng muhim belgilaridandir. Navoiyning orzu etilgan jamiyat g'oyalari yaqinroq kelgan vaqtlari ham bo'lganini ko'rsatadi. Buning uchun Navoiyning «Xamsa» dostonlari va she'riy devonlari tahlili bilan cheklanmasdan shoirning boshqa asarlariga, xususan, so'nggi yirik asari — "Lisonut-tayr"ga ham murojaat etish maqsadga muvofiqdir.

"Lisonut-tayr" dostonining yetti xayoliy vodiy tasviridagi to'rtinchi vodiy, ya'ni Istig'no vodiysi tasviri yaqqol misol bo'la oladi. Bu o'rinda Navoiy, bizningcha, Nizomiyniing xayoliy jamiyat haqidagi g'oyalariga o'z munosabatini bildirgan, ularning o'ziga xos g'oyaviy-badiiy talqinini yaratgan, — deyish mumkin. Bu vodiy tasvirida boshlanishidan quyidagi diqqatga sazovor baytga duch kelamiz:

Vodiy ondin so'ngra Istig'nodurur,

Onda teng a'lovu gar adnodurur.

Bu baytning ikkinchi misrasidagi g'oyani istig'no vodiysi tasvirining bosh g'oyaviy leytmotivi deyish mumkin. Ya'ni bu vodiya xos bosh xususiyat hamma narsalarning, to'g'rirog'i, jamiyatdagi barcha kishilarning, hukmron tabaqalar bilan quyi tabaqalarning o'zaro tengligidir. Bu vodiya muntazam istig'no shamoli esib, u hamma narsaga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatib turadi. Istig'no bulutlaridan yoqqan yomg'irlar esa «yuz tuman olamni» buzishga, hayotdagi hamma yomonliklarni yuvishga, yengishga qodir.

Nizomiyniing ideal jamiyat tasvirida «Bizning mollarimiz yirtqichlardan va sherdan qo'rqmaydilar.

Yirtqichlar bizning podalarimizga og'iz cho'zsa, o'sha vaqtnng o'zidayoq halok bo'ladilar», degan mazmunda satrlar bor. Bizningcha, Navoiy bu o'rinda Nizomiyning o'sha baytlaridagi fikrlarni rivojlantirib, kuchaytirib, kichiklarni kattalardan, zaiflarni yirtqichlardan ustun, zabardast qilib tasvirlamoqda. Bunda ulug' shoiming mazlumlarga, zaiflarga hamiyatini, qayishayotganini sezish qiyin emas. Navoiy kuchsizlarning kuchlilardan, kichiklarning kattalardan ozor chekmaydigan bir xayoliy vodiy haqida so'z yuritayotgani ham ko'zga tashlanib turibdi.

Nizomiy tasvirlagan Shimol o'lkasining asosiy xususiyatlaridan biri tenglik bo'lsa, yana biri unda shohning yo'qligi degan edik. Navoiy Istig'no vodiysida shoh yo'q demaydi. Lekin, bu yerda, Navoiy tasvirlashicha, shoh va gado bir hududda ega, teng:

Yetti kishvar ichra shohe qahramon,
Bir gado onda hamonu ul hamon.

Xulosa va takliflar. Tenglik g'oyasi Istig'no vodiysi bilan bog'liq tasvirning boshidan oxirigacha singib ketgan. Bunday hamma tasvirlar ana shu gumanistik g'oyaning,

adolat g'oyasinnng badiiy ifodasiga xizmat qiladi desa ham bo'ladi. Hatto ko'kdagi mana-man degan minglab maloikalar bir chetda qolib, kutilmaganda sharaf tojini kiyish yerdagi oddiy odamga nasib bo'lgan. Ya'ni, inson ularga nisbatan ko'proq ulug'langan:

Bo'ldi ming xayli maloik bartaraf,
Nogoh odam kiydi bir toji sharaf.

XV – XVI asrlar Italiya adabiyotining, umuman Uyg'onish davri Yevropa adabiyotining Lyudoviko Ariosto, Makiavelli, Tasso, Erazm Rotterdamskiy, Fransua Rable kabi namoyandalari asarlari bilan har tomonlama hamohangdir. Bu esa Navoiy ijodining Sharq adabiyoti doirasidagina emas, jahon adabiyoti doirasida ham eng yuksak cho'qqilarga ko'tarila olganini ko'rsatuvchi yorqin dalildir.

Alisher Navoiyning davlat va ideal jamiyat haqidagi falsafiy – tasavvufiy dunyoqarashi haqida xulosa qilinganda, odil podsho g'oyasi, jamiyatni yuksak axloq qoidalari asosida qaytadan tuzish imkoniyatiga ishonish Navoiy tomonidan ilgari surilgan – davlat tizimining asosini tashkil qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. — Т., “Ўзбекистон”. 1970.
2. Комилов И. Ҳикмат ва ибрат достони // Тафаккур. — 2003. № 4.
3. Одиқориев Х.Т. Раззоков Д.Х. Сиёсатшунослик. Тошкент. “O'QITUVCHI” нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2008.
4. Тузувчи ва илмий муҳаррир: Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. Тошкент. “Файласуфлар миллий жамияти нашриёти”. 2004.
5. Аликулов Ҳайдар. Шарқ уйғониш даври ва фалсафий тафаккур ривож. (XIV – XV) Тошкент, “MUMTOZ SO'Z”, 2016.
6. Жакбаров М. таҳрири остида. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Тошкент. “MUMTOZ SO'Z” 2017.
7. Аликулов Ҳайдар. Гуманистик мерос ва шахс маънавий камолоти. Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2006.
8. Алишер Навоий. Асарлар. Тошкент, Ўздавнашр 1966.11- том.
9. Ҳайитметов Абдуқодир. Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент. “Ўқитувчи”. 1993.